

ТЕМА 3. Досягнення й проблеми в галузях діалектології, дериватології та граматики.

1. Школи й напрями досліджень сучасної діалектології.
2. Сучасні дериватологічні дослідження та їх актуальні напрями.
3. Проблеми функційної граматики.

Література:

1. Білоусенко П.І., Іншакова О.І., Качайло К.А., Меркулова О.В., Стовбур Л.М. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси). – Запоріжжя – Кривий Ріг, 2010.
2. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника. – К., 1994.
3. Білоусенко П.І., Німчук В.В. Історія української мови. Словотвір. – Ч. 1. Іменник (проспект). – Запоріжжя – Київ, 2013.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ: Наукова думка, 1992. 224 с.
5. Громик Ю. В. - Українська діалектологія в синхронії і діахронії. Луцьк. Видавництво: "Вежа" Волинського державного університету ім. Лесі Українки. 2005. 43 с.
6. Загнітко А. П. Теоретична граMATика української мови. Морфологія : [монографія] . Донецьк: ДонДУ, 1996. 435 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk597955.pdf>
7. Кондратенко Н. В. Синтаксис українського модерністського і постмодерністського художнього дискурсу : [монографія]. К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 328 с.
Додаткова:
 1. Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові. – Київ – Полтава, 2005.
 2. Ващук В.О. Флективний спосіб творення похідних іменників // УМЛШ. – 1973. – № 10.
 3. Вихованець Іван, Городенська Катерина. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004.
 4. Вихованець І.Р. Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні міжрівневі?// Актуальні проблеми українського словотвору. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 13-18.
 5. Віняр Г.М.Новий префіксоїд у словотвірній системі української мови //Філологічні студії: науковий Вісник КДПУ. – Кривий Ріг, 2011. – Вип.6. – С.100-105.
 6. Віняр Г. Основні тенденції розвитку іменної префіксації в українській мові кінця ХХ ст.// Актуальні проблеми філології і методики викладання мов: зб.наук.праць. – Кривий Ріг, 2006. – Вип.4. – С.6-24.

7. Возний Т.М. До питання про генезис і функції афіксів// Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 1987. – Вип. 18.
8. Возний Т.М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. – Львів, 1981.
9. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова (відіменні деривати). – К., 1981. – 200 с.
10. Городенська К.Г. Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови// Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови. – К., 2009. – Вип. 5. – С.3-7.
11. Грещук В.В., Бачкур Р.О., Джочка І.Ф., Пославська Н.М. Нариси з основоцентричної дериватології. – Івано-Франківськ, 2007.
12. Грещук В.В. Основоцентрична дериватологія: історія, стан, перспективи// Актуальні проблеми українського словотвору. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 68-78.
13. Грещук В.В. Поняття словотвірної парадигми в сучасній дериватології// Мовознавство. – 1985. – №1. – С.21-27.
14. Ковалик І.І. Вчення про словотвір// Ковалик І.І. Вчення про словотвір. Вибрані праці. – Івано-Франківськ – Львів, 2007. – Ч.І. – С. 21-170.
15. Ковалик І.І. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі науки про мову// Ковалик І.І. Вчення про словотвір. Вибрані праці. – Івано-Франківськ – Львів, 2007. – Ч.І. – С.170-236.

1. Школи й напрями досліджень сучасної діалектології

Для української лінгвістики період ХІХ ст. позначене особливою увагою до говіркового мовлення, зародженням української діалектології як окремої галузі українського мовознавства, «пов'язаний із діяльністю вчених, об'єднаних навколо Наукового товариства ім. Шевченка, Південно-західного відділення Російського географічного товариства, «Громади», Харківського, Львівського, Київського, Московського, Варшавського університетів».

На збиранні лексики з уст народу, виявленні мовних особливостей у говірках, з'ясуванні походження діалектних явищ увагу зосередили

діалектологи Академії наук України. 1918 — 1933 рр. стали періодом розгортання наукових досліджень українських діалектів: Діалектологічна комісія ВУАН під керівництвом А.Ю. Кримського координувала діалектологічні дослідження в усій Україні. У полі зору дослідників — просторова диференціація українських говорів; для її пізнання були укладені анкети, питальники для обстеження говірок, здійснено діалектологічні експедиції й опубліковано описи окремих говірок ². Згодом, після утворення Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні, роботу діалектологів у різних структурних підрозділах — секторі, групі, відділі — координували О.Н. Синявський, Ф.Т. Жилко, Т.В. Назарова, І.Г. Матвіяс, П.Ю. Гриценко. Від 1991 р. відділ діалектології є структурним підрозділом Інституту української мови НАН України, який очолює д. ф. н., проф. П.Ю. Гриценко.

На жаль, українська діалектологія мала нерівномірний (хвилеподібний) розвиток, на якому позначилася вся драматична історія української мови, культури зокрема та нації в цілому. У часи тоталітарного режиму діалектологію не визнавали як науку, а територіальні різновиди сприймали як мовніпокручі, мертві поклади, вважали, що діалектизмизасмі чують українську мову. Це і не дивно, адже діалекти не мовчать (Галина Кобирина, Людмила Рябець).

У роки незалежності центром діалектологічних досліджень став відділ діалектології Інституту української мови НАН України.

Сьогодні українська діалектологія розвивається в синхронному та діахронному аспектах. Науковці вивчають просторову варіативність та між слов'янські зв'язки. Провідними у відділі діалектології є такі напрями досліджень:

— дескриптивна діалектологія (опис елементів діалектної мови, їх взаємо зв'язок із літературною мовою; міждіалектні та міжмовні контакти тощо);

— лінгвістична географія (підготовка атласів окремих мов

та сімей мов; дослідження просторових відмінностей мови, історії постановня оди ниць діалектного членування);

— лексикографія (укладання діалектних словників різних типів);

— текстографія (створення діалектної текстотеки; підготовка хресто матій, у яких представлено діалектне мовлення з різних регіонів України).

— діалектний фонофонд.

1) Програму *описової (дескриптивної) діалектології* мовознавці реалізують у монографічних дослідженнях та статтях. Виходячи із загальної засади, що «*діалектологія — наука зафіксованого факту*», співробітники відділу розширюють емпіричну базу сучасної лінгвістики, фіксують й аналізують цінні для україністики й славістики мовні явища різних структурних рівнів. Завдяки експедиційному обстеженню збережено для наступних поколінь об'єктивну картину мовного стану старожитніх та новожитніх говірок.

2) Лінгвістична географія. Просторові відмінності української мови відтворено в унікальному «**Атласі української мови**» (у 3 т.; 1984 — 2001; працю відзначено Державною премією України в галузі науки і техніки 2006 року). Його базою стали численні записи українських говірок як на території нашої держави, так і в Молдові, Румунії, Словаччині, Польщі, Білорусі, Росії. Ця новаторська праця охоплює свідчення про локальні особливості української мови з 2459 населених пунктів. У цьому Атласі вміщено понад 1200 лінгвістичних карт і матеріалів та коментарів до них. Відчутні переваги «Атласу української мови» порівняно з національними атласами інших слов'янських мов щодо обсягу, точності передавання та глибини інтерпретації матеріалу.

3) Лексикографічний напрям діалектологів Інституту української мови НАН України продовжують розвивати в рамках масштабного міжнародного проекту «**Загальнослов'янський лінгвістичний атлас**», який виконує Міжнародна комісія Загальнослов'янського лінгвістичного атласу

при Міжнародному комітеті славістів (Українську національну комісію очолює доктор філологічних наук, професор П.Ю. Гриценко). У проєкті, ро боту над яким розпочато ще 1958 р., беруть участь провідні фахівці Академій наук усіх слов'янських країн та ФРН. На картах згаданого атласу вперше у світовій славистиці відтворено й картографічно інтерпретовано міжслов'янські мовні взаємовпливи і зв'язки від праслов'янського стану до сьогодення. Це перше такого масштабу й унікальне за науковими результатами загальнослов'янське порівняльне історико-типологічне дослідження. За роки роботи над проєктом опубліковано 16 томів атласу, де представлено український матеріал у всеслов'янському контексті — понад 1000 карт відтворюють зв'язки українських словоформ, лексем та окремих граматичних особливостей з усіма слов'янськими мовами. Уся ця інформація нині вже доступна в електронному форматі на сайті «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу». Робота над проєктом триває, у перспективі матимемо 30 — 35 томів цього атласу.

4) Усвідомлення евристичного потенціалу діалектних свідчень спонукало до записування матеріалу та створення збірників діалектних текстів, які репрезентують мовлення носіїв однієї говірки чи різних говірок, діалектів, наріч українськомовного простору та з поза меж України. Очевидним є те, що одним із важливих і перспективних напрямів української діалектології є *текстографія*. Сьогодні актуальним завданням є створення *Національної текстотеки*. Наприклад, зроблені записи спонтанного мовлення діалектоносіїв («Говірки Чорнобильської зони. Тексти» (1996), «Говірки Чорнобильської зони. Системний опис» (1999); «Говірка села Машеве Чорнобильського району». Ч. 1 — 4 (2003 — 2005)) дають змогу дослідникам хоча б частково реконструювати ці говірки.

5) У відділі діалектології Інституту української мови НАН України створено «Український діалектний фонофонд», який

охоплює понад 1300 магнітофонних записів автентичного діалектного мовлення з усього українського етномовного континууму, і який постійно поповнюється. Від кінця 1950 рр. дослідження з діалектології провадять на основі аудіозаписів мовлення діалектоносіїв. Результати роботи над збиранням, упорядкуванням та описом фонозаписів відображено в колективній праці «Український діалектний фонофонд» (2004). Це фактично перший у слов'янському світі упорядкований діалектний фонофонд, де збережено для наступних поколінь об'єктивну картину мовного стану українських говірок.

Українські діалектологічні центри й школи:

1. Північноукраїнський діалектологічний центр імені професора м. Никончука. Керівник: Віктор Мойсієнко. Представники: Царалунга І. Б.; Гримашевич Г. І.; Доброльожа Г. М. — к. філол. н., доцент, доцент кафедри української мови; Ящук Л. В.; Титаренко В. М. — к. філол. н., доцент, доцент кафедри української мови.
2. Ужгородська(карпатська) діалектологічна школа: Й.Дзендзелівський, С.Бевзенко, І.Сабодаш.

2. Сучасні дериватологічні дослідження та їх актуальні напрями

Словотвір як окремих розділ мовознавства почав формуватися ще у 40-х–50-х роках ХХ століття, проте остаточно утвердився як самостійна галузь лише у 60-х–70-х роках (праці Виноградова, Винокура, Ковалика та ін.). Наприкінці 70-х рр. вчення про словотвір стала окремою галуззю лінгвістичних знань. Після піку наукового зацікавлення ним в 50-х- 80-х рр. минулого століття, словотвір як об'єкт лінгвістичного дослідження переживає зараз особливий період.

Дериватолог Василь Ірещук вважає, що «Сучасна дериватологія завершила етап свого становлення, виділившись в окрему лінгводисципліну зі своїм специфічним об'єктом вивчення, своєю проблематикою і

характерним для неї поняттєвим та термінологічним апаратом, а також сукупністю спеціальних прийомів і методик дослідження словотворчих процесів та їхніх наслідків».

1. Вагомим здобутком сучасного вчення про словотвір стало теоретичне опрацювання його основних понять і категорій. Виокремлення й усамостійнення словотвору супроводжувалось передусім виділенням і ґрунтовним теоретичним осмисленням різнотипних дериваційних одиниць і категорій, зокрема таких, як словотворчі ресурси, способи словотвору, системність словотвору, комплексні одиниці класифікації й опису системи словотвору, морфонологічні явища в словотворі, морфотактика.

2. Тривалий час наука про словотвір розвивалась у рідчій формантоцентризму, тобто детального аналізу формально-структурних операцій і одиниць, пов'язаних із породженням лексичних одиниць, інвентаризації, систематизації та інтерпретації виявлених компонентів словотвірної структури. А визначальна роль у дослідженні словотвірних процесів і явищ надавалась форманту. Сучасна українська дериватологія може похвалитися потужними школами історичної дериватології (Німчук В.В., Білоусенко П.І.).

Однак не менш важливим є основоцентричний підхід, в центрі уваги якого, – роль твірної основи у процесах деривації (В.Грещук).

Тому на сьогодні простежується формування двох аспектів вивчення словотвору: формантоцентричного й основоцентричного, які, розрізняючись характером типологізувального чинника і неоднаковими методами, завданнями, що постають у зв'язку з різними підходами, у сукупності дають змогу набагато повніше й більш адекватно описати словотворення, ніж це було раніше, коли в центрі уваги в словотворенні був фактично лише словотворчий формант.

Це передовсім дериваційна валентність різних класів твірних слів, їхня словотворча спроможність, зумовленість дериваційної спроможності твірних їхніми семантико-граматичними і функціональними особливостями, природа

семантико-граматичних трансформацій вихідного слова в актах деривації, парадигматика й синтагматика твірних основ. Перші спроби монографічного вивчення прикметників [Грещук Василь. Український відприкметниковий словотвір. — Івано-Франківськ: Вид-во „Плай” Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, 1995.] та іменників [Валюх Зоя. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові. — Київ-Полтава: АСМІ, 2005.] як твірної бази в сучасній українській мові, низка дисертацій, присвячених словотворчій потужності семантико-граматичних груп твірних, заклали надійні підвалини для створення основоцентричної дериватології.

3. Свідченням успішного становлення дериватології як самостійної галузі мовознавчих досліджень є поява словників нового типу — словотвірних. В українському мовознавстві не так давно опубліковано „Шкільний словотвірний словник сучасної української мови” [5], що містить 127 словотвірних гнізд, якими охоплено 15600 похідних слів. Карпіловська Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови /Є.А.Карпіловська. – К., 2002. (Це перший в українській лексикографії морфемно-словотвірний словник гніздового типу. Він унаочнює організацію в сучасному українському лексиконі слів з коренями-омографами та їхніми неомографічними формальними варіантами.). Сікорська З.С. Українсько-російський словотворчий словник / З.С.Сікорська. – К., 1985.

Перспективи словотвору.

1. Нинішній етап у лінгвістиці змінює пріоритети у вивченні науки про мову, сучасне мовознавство має дати відповіді на питання «Для чого, чому в мові є певні мовні одиниці, які їхні функції?». Тобто на зміну «ЯК-ЛІНГВІСТИЦІ» приходять «ЧОМУ/НАВІЩО-ЛІНГВІСТИКА».

Тому одним із перспективних традиційних напрямів дослідження словотвору є такий, що розглядає словотворення з погляду його ролі у формуванні концептуальної й мовної картини світу. На думку лінгвістів, словотвір завдяки ономасіологічним категоріям своєрідно впорядковує й

організовує дійсність, створює відомі стереотипи для найменування реалій, які підведені під відповідні рубрики семантичних класифікацій, пов'язує новий досвід зі старим, адже словотворчі акти ґрунтуються на вираженні певного типу відношень між величинами, покладеними в основу найменування, і через виражений феномен мотивованості деривата фіксує, зберігає й передає від покоління до покоління досвід людини, засвідчений внутрішньою формою слова.

2. Ще одним перспективним напрямом дослідження словотвору є вивчення його ролі в процесах породження тексту. У цьому аспекті достатньо з'ясовано стилістичні функції словотвірних одиниць, їхні стилетворчі властивості. у контексті ідей НАВІЩО/ЧОМУ-лінгвістики зовсім по-новому постає проблема “словотвір і текст, дискурс”. Подальший поглиблений опис словотворення у вказаному ракурсі має бути підпорядкований першочерговим завданням з'ясування функцій словотвірних одиниць і категорій у процесі породження тексту, дискурсу. Різноманітні словотвірні величини відіграють важливу роль у формально-семантичній організації тексту, у забезпеченні його основних ознак, таких, як зв'язність і цілісність.

3. На зміну «ЯК-ЛІНГВІСТИЦІ» приходять «ЧОМУ/НАВІЩО-ЛІНГВІСТИКА». Тому останні дериватологічні інновації пов'язані не в останню чергу з основоцентричними дослідженнями словотворення, в яких відправною точкою аналізу і визначальним типологізувальним чинником виступає твірне основа, твірне слово, мотиваційне судження, в якому твірне слово виконує функцію предиката або його частини.

3. Проблеми функційної граматики

Укладені граматики української мови, перші з яких з'явилися ще у XVI–XVII ст., відповідають принципам формальної граматики, побудованої на узагальненнях, якими є граматичні одиниці, граматичні значення, граматичні категорії та форми.

Необхідною й цілком очікуваною умовою подальшого розвитку граматичних досліджень в українському мовознавстві було створення функційної граматики української мови. У напрямку функційних досліджень в українських лінгвістів є певні здобутки – «Нариси з функціонального синтаксису української мови» І. Вихованця, «Основи функціональної морфології української мови» А. Загнітка, «Нариси функціональної лексикології» Ф. Бацевича та Т. Космеди, окремі дослідження функціонально-семантичних полів української мови. Однак ці підходи досі не систематизовано у межах одної цілісної концепції функціональної граматики (ФГ) української мови, що є актуальним на сучасному етапі розвитку лінгвістики.

Якщо у формальній граматиці мовні одиниці структурують за лексико-граматичними класами, граматичними категоріями та граматичними значеннями, то особливістю функційної граматики є спільність семантичних функцій, комунікативно-прагматичних реалізацій у мовленні. Об'єднання мовних одиниць за семантикою фактично дає змогу систематизувати способи та засоби реалізації комунікативних завдань, які виникають під час спілкування.

Підвалини сучасної функційної граматики будо закладено у 80 – х роках ХХ століття. Серед дослідників - І.Р.Вихованець та його учні. Зосередження уваги на семантико-синтаксичному аспекті лінгвістичних явищ дозволило І.Р. Вихованцю сформулювати концепцію функціональної граматики української мови, яку він попередньо обґрунтував у, а згодом суттєво розвинув.

При визначенні аспектів функціональної граматики було розмежовано функційну морфологію і функційний синтаксис. Внаслідок цього було обґрунтовано: 1) теоретичні основи функційного синтаксису (розгляд типології функційних підходів до вивчення синтаксису, аналіз типів функційних синтаксичних одиниць, дослідження формально- і семантико-синтаксичної структури речення); 2) простеження системи мінімальних

формально-синтаксичних одиниць; 3) виявлення ієрархії предикатних / непередикатних синтаксем елементарного речення; 4) встановлення семантичних процесів ускладнення синтаксем.

Концептуальні засади функційної граматики І.Р.Вихованця:

- 1) послідовне врахування синтаксичної, морфологічної і семантичної специфіки певної словоформи;
- 2) розмежування формально-граматичного і семантико-синтаксичного рівнів мовних одиниць;
- 3) встановлення семантичної, формальної елементарності / неелементарності синтаксичної одиниці;
- 4) визначення ієрархії морфологічних і синтаксичних одиниць, морфологічних і синтаксичних категорій;
- 5) простеження напрямів міжрівневих перетворень та закономірностей варіації, модифікації синтаксичних структур;
- 6) актуалізація ядра / напівпериферії / периферії у системі частин мови;
- 7) встановлення нормативності / ненормативності конструкції та простеження її конкурентності у сучасній мовленнєвій практиці та ін.

Зміна «ЯК-ЛІНГВІСТИКИ» на «ЧОМУ/НАВІЩО-ЛІНГВІСТИКУ» й сучасні когнітивні підходи до аналізу мовних одиниць покликали до життя цілу низку когнітивно-граматичних теорій та концепцій, початок яких слід шукати, поза всяким сумнівом, ще у "докогнітивних" підходах. Такими когнітивно-граматичними концепціями слід вважати:

- 1) відмінкову граматику (Відмінкові граматики у своїх основних вимірах ґрунтуються і розвивають ідеї рольової семантики речення, що оперують поняттям ролей. Такі ролі виконують референти імен у прототипових ситуаціях, відмінкова ж рамка становить структурну основу елементарного речення. Відмінкові граматики часто кваліфікуються не як власне-граматики, а як системи семантичних валентностей. Основне їх призначення полягає в

описі внутрішньої семантики речення (див. праці Ч. Філлмора, У. Чейфа, Р. Джекендоффа, Р. Лангаккера);

2) когнітивну граматику (Дж. Лакофф, Х. Томпсон, Р. Лангакер), яка розглядає граматичні концепції, або граматичні моделі опису мов, орієнтовані на вивчення когнітивних аспектів мовних явищ (на їх пояснення за зв'язком та пов'язаністю з процесами пізнання світу і такими когнітивними феноменами, як сприйняття, увага, пам'ять, мислення та ін).

3) комунікативну граматику (теорія актуального членування речення);

4) генеративну граматику (У першій чверті ХХ ст. ряд дослідників вперше чітко висловили думку про те, що лінгвістика повинна перестати обмежуватися порівняльно-історичним вивченням писемних мов і звернутися до функціонального аналізу живої мови, яка використовується для узагальнення і передає повідомлення, і що в тій чи іншій формі вона повинна підійти до дослідження того, як саме думка мовця перетворюється у висловлювання, і як висловлювання, яке сприймається слухачем, перетворюється в думку. Генеративна лінгвістика перш за все відрізняється від традиційного мовознавства тим, що вона у буквальному розумінні перевернула уявлення про те, як, з якого боку мовної ієрархії породжується мовлення. Згідно із традиційними уявленнями, зі звуків складаються частини слів, із них – слова, зі слів – словосполучення, а із словосполучень речення. З погляду генеративної лінгвістики, породження мовлення відбувається від синтаксису до фонології, тобто починаючи з найбільш абстрактних синтаксичних структур. Н. Хомський (засновник) запозичив і розвинув ідею граматики Гумбольдта про творчий характер мови, яка полягає в тому, що мова має засоби для вираження необмеженої кількості думок, які виникають у найрізноманітніших ситуаціях. Людина здатна породжувати цілком нові речення й розуміти речення, яких вона ніколи раніше не чула)

Визначальні напрями дослідження синтаксису в сучасних граматичних студіях:

1) формальний синтаксис (вивчає синтаксичні форми, їхню будову, групування за правилами сполучення (форма слова і форма словосполучення – основні лінії формальної граматики));

2) комуніативний синтаксис;

3) статичний описовий (синхронний) синтаксис (вивчає одиниці й категорії синтаксису в статиці);

4) динамічний (функційний) синтаксис (досліджує потенційні функції мовних одиниць та категорії в їхньому функціонуванні в рамках одного сучасного стану середовища, розглядаючи в цьому разі мовні одиниці у взаємодії синтаксичних і лексичних одиниць мови в межах схематичного й реального контексту, в рамках того самого функційно-семантичного поля або у взаємодії таких полів);

5) історичний (діахронний) синтаксис (вивчає мову в діахронному аспекті);

6) лексичний синтаксис (досліджує особливості усіх лексичних елементів і встановлює закономірності їхньої синтаксичної поведінки).